

Атамкулова Е. Т., Жусупов Б. А.

**САЯСИЙ ПАРТИЯЛАРДЫН ПАЙДА БОЛУУСУ ЖАНА АНЫН САЯСИЙ
УКУКТУК ИНСТИТУТ КАТАРЫ ӨНҮГҮҮСҮ**

Атамкулова Е. Т., Жусупов Б. А.

**ОБРАЗОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ И ФОРМИРОВАНИЕ ИХ
КАК ПРАВОВОГО ИНСТИТУТА**

E. T. Atamkulova, B. A. Zhusupov

**THE HISTORY OF POLITICAL PARTIES AND THEIR FORMATION
AS A LEGAL INSTITUTION**

УДК:334-89/54:14

Бул илимий макалада саясий партиялардын пайда болуу тарыхы жана анын укуктук институт катары калыптанышы баяндалат.

This article discusses the history of the political parties and their emergence as a legal institution.

Саясий партиялар социалдык кубулуш катары терең тарыхка ээ. Изилдөөчүлөрдүн арасында байыркы Афина демократиясы учурунда партияларга окшош түзүлүштөр бар болгондугу жөнүндө көз караштар бар.

Чындыгында өз ара бир канча карама-каршы топтордун болгондугу жөнүндө маалыматтар Афинадагы VI кылымдагы Аристотелдин эскерүүлөрүндө бар [8, 367-6]. Ошондой эле байыркы Римде «*frags*» [6, 86-6] термини менен императорду колдогон кызмат адамдары айтылган.

Бирок ошону менен бирге саясий партия катары мамлекеттик башкарууга болгон адамдардын топторун көз караштарын түшүнсөк, партиялар неолит доорунда адамзат коомунда бийлик пайда болгон учурдан пайда болуп, көз караштардын окшоштугу менен бириккен адамдардын иш аракеттерин таанысак болот.

Саясий партиялардын келип чыгышы XVII - XVIII кылымдагы эрте буржуазиялык революция мезгилиндеги уюмдардан пайда болгон. Эң алгачкы саясий партиялар XVII кылымда Голландиядагы оранжистер менен республикачылар арасындагы күрөштүн натыйжасында пайда болгон.

Жогоруда айтылып өткөндөр саясий партиялардын татаал коомдук түзүлүш зарылчылыктарынан пайда болуп, алардын андан ары өнүгүү эволюциясы коомдун өнүгүү эволюциясы менен тыгыз байланышта болгондугун далилдейт.

Коомдун урбанизацияланышы коом менен мамлекет арасындагы ажырымдын күчөшүнө алып келип, булардын арасындагы ортомчулук милдетин саясий партиялар топтор өздөрүнө алышты.

Мына ошентип саясий партиялар татаал жарандык коомдун түзүлүшү менен анын ар тараптуу жана карама-каршы керектөөлөрүн чагылдыруучу, социалдык буйрутмаларды ишке ашыруучу эффективдүү орган катары орун алышты.

Алар конкреттуу чечимдерди кабыл алган мамлекет деген машина менен жарандык коом арасындагы ортомчулук милдетин аткара баштады.

Кыргызстанда саясий партиялар социалдык ку-

булуш катары XIX-XX кылымдын аралыгында пайда болушкан.

Саясий партиялардын ишмердүүлүгүн легалдаштыруу 1917-жылкы февраль революциясынан кийин гана мүмкүн болгон. Октябрь революциясынан кийин партиялык кыймыл басаңдап 30-жылдардын башында бир партиялуу система пайда болгон.

Кыргызстанда партиялык оппозициянын активдешүүсү 80-жылдардын орто ченине туура келет. Иш жүзүндө саясий партиялардын пайда болуу негизи болуп ар кандай кружоктор, кыймылдар жана коомдордун пайда болушу менен коштолгон.

Саясий партияларды изилдөөнүн дагы бир багыты илимий кызыкчылыктын объектиси болгондугунда.

Иш жүзүндө саясий партиялардын пайда болуусу менен ал изилдөөнүн объектиси катары кызыкчылык жаратып, политологдордун, тарыхчылардын, укук таануучулардын көңүлүн бура баштады.

Саясий партиялар жөнүндөгү алгачкы көз караштар Берк, Вашингтон, Монтескье, Мэдисон, Руссо деген ысымдар менен байланышкан. Саясий партиялардын проблемалары атактуу социологдор Вебер, Моски, Паретонун эмгектеринде орун алган. Саясий партияларга арналган маанилүү эмгектер XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында пайда боло баштаган. Бул эмгектердин авторлору Дж.Брайтс, Р.Михельс, М.Острогорский саясий партиялар жөнүндөгү илимдин башатында турушкан. Б.Хеннеси аларды партиялар жөнүндөгү изилдөөнүн негиздөөчүлөрү катары эсептеп, ал эми С.Эльдесвельд партиялар жөнүндөгү илимге үрөн себишкен деген ойду айтышкан [9, 14-6.] Саясий партиялардын жалпы теориясынын негиздөөчүсү болуп француз окумуштуусу М.Дюверже саналат.

Бул чөйрөдөгү изилдөөлөрдүн жанданышы 1990-жылдан баштап күч ала баштаган.

Саясий партиялардын укуктук жөнгө салынуу чөйрөсүнө кириши мамлекеттин ролунун кеңейиши себеп болду.

Конкреттуу институттардын ишмердуулугуне көңүл бөлүү менен ченемдик укуктук акт саясий партиялардын укуктук аспектилерин да козгогон.

Биринчи этапта укуктук жөнгө салууга саясий партиялар эмес алардын мамлекеттик бийликти иш жүзүнө ашыруу менен байланышкан ишмердүүлүктөрү жөнгө салынган.

Кийинки кадам бул чөйрөдө ХХ кылымдын экинчи жарымында жасалып, ага багыт берүүчү чекит катары экинчи дүйнөлүк согушту айтсак болот.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин саясий партияларды укуктук жөнгө салуунун экинчи этабы башталып, алардын укуктук статусу өзгөчө уюмдук түзүлүш катары таанылган.

Саясий партиялар жөнүндөгү атайын мыйзам актылары мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүнүн өнүгүп келе жаткан жаш тармагы. Анын калыптануусу ХХ кылымдын 60-70- жылдарына таандык.

Саясий партиялардын укуктун объектиси катары канча кыска тарыхка ээ болбосун ал Кыргыз Республикасында андан да кыска тарыхка ээ.

Партиялардын ишмердуулугун легалдаштыруу жана активдештирүү 1905-жылдан 1917-жылга чейин кыска мезгилде өкүм сурду. Бул абал Россия Социалисттик Федеративдуу Союздук Республикасынын 1918-жылдагы кабыл алынган Конституциясынан кийин өзгөрө баштады [7, 29-6]. Конституциянын жалпы жоболору пролетариаттын бийлигин орнотуп, эмгекчилердин бирикмелерге биригүү эркиндигин жар салды.

Өзүнүн өнүгүшүн бул жоболор Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясынын 1 - беренесинде каралган. (30-апрель, 1929- жылы) [1, 75-84-6].

Бул жоболор Советтик Социалисттик Союздук Республикасынын 1936-жылдагы Конституциясында (1936-жылы бекитилген), ошондой эле Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын (23-март, 1937-жылдагы) Конституциясында да бекитилген [2, 1-6]. Бул Конституциянын нормалары Кеңештерди коомдун саясий негизи катары тааныган. Ошондой эле коомдук уюмдарга биригүү укугун караган. Коммунисттик партия бардык коомдук уюмдардын жетекчи органы болуп таанылган. Советтер Союзунун Социалисттик Республикасынын 1977-жылдагы Конституциясы, ошондой эле Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясы (20-апрель, 1978- жылы) [3, 50-6] бул салтты улантты.

Конституциянын 6-беренеси Коммунисттик партияны саясий турмуштун жетекчи жана багыттоочу куч катары түздөн-түз тааныган. Ушул эле берене менен бардык партиялык уюмдар Конституциянын чегинде иш жүргүзүүгө милдеттендирилип, Коммунисттик партия жетекчи ролдо экендиги эске алуусу зарыл болгон.

Бул норма саясий партиялардын өздөрүнүн өкүлдөрүн элдик кеңештин депутаттыгына шайлап, мамлекеттин саясатын иштеп чыгууда аны башкарууга катышууга укук берген. 1990-жылы гана Компартиянын жетекчи ролу конституциялык нормадан алынып салынган.

Саясий партиялардын укуктук статусун жөнгө салуунун маанилүү этабы болуп Кыргызстан эгемендүүлүк кабыл алгандан кийин 1991-жылы 1-февралда №359-ХН «Коомдук уюмдар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алган. [4, 111-6].

Бул мыйзам биринчи жолу саясий партиялар коомдук уюмдар катары саналып, алар эркин уюшулуп мыйзам алдында тең укуктуу экендиги жазылган. Саясий партиялардагы мүчөлүк жөнгө салынып

армияда, укук коргоо органдарында аны түзүүгө тыюу салды.

Саясий партиялардын аткарган кызматы жана максаттары аныкталган. Мыйзам саясий партияларды шайлоолордо эркин катышуу укугун тааныган. Партияларды каржылоо каралып, саясий партияларды мамлекет тарабынан каржылоого тыюу салынып алар өздүк каражаттардын эсебинен каржыланыш милдети жүктөлгөн.

Саясий партияларды укуктук институт катары таануунун кезектеги этабы болуп 1993-жылы Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынгандыгы болуп, ал саясий көп түрдүүлүк, кеп партиялуулук принциптерин жар салып, алардын тең укуктуулугун жана коомдук уюмдардын ишмердүүлүгүнүн эркиндигин караган.

1995-жылы бул мыйзамга өзгөртүү киргизилип, коомдук уюмдардын милдеттүү түрдө катталышын орноткон.

1999-жылы 12-июнда №50 «Саясий партиялар жөнүндө» мыйзам кабыл алынгандан кийин, «Коомдук уюмдар жөнүндөгү» мыйзамдын саясий партиялардын статусунун ишмердуулугун жөнгө салынуучу беренелери өз күчүн жоготту [5].

1990-жылдан 1999-жылга чейин Кыргыз Республикасында саясий партиялардын мамлекеттик бийликти аткаруу менен байланышкан түздөн-түз байланышкан функцияларын укуктук жөнгө салуунун биринчи этабы орун алган. Ошону менен бирдикте саясий партиялардын инсандын укугун ишке ашыруу формасы катары жөнгө салуу процесси өтө баштаган.

Бирок мындай жеңге салуунун толук кандуулугу, саясий партиялардын ролу алардын шайлоо процессине катышуу укуктарынан бир канча артта калган. Саясий партиялардын уюм катары жөнгө салынышы 1990-жылдардан 1999-жылга чейинки аралыкта бир канча олуттуу өзгөрүүлөргө алып келди. Айрыкча «Саясий партиялар жөнүндөгү» мыйзамдын кабыл алынышы чон туртку болду. 1999-жылга чейин саясий партиялардын укуктук абалы конституциялык укук тарабынан жана аракеттеги мыйзам актылары менен гана жөнгө салынып келген. 1999-жылдын орто ченинен тартып саясий партияларды институтташтыруунун жаңы этабы башталып - бул этап атайын мыйзам актысы менен саясий партияларды уюм катары тааныды.

Саясий партияларды изилдөөнүн үч негизги багыты — аларды социалдык кубулуш катары, илимий кызыкчылыктын объектиси катары жана ошондой эле партияны укуктук кубулуш катары изилдөө артыкчылык мүнөзгө ээ. Алардын ролун жана ордун коомдо аныктоо саясий системанын башка элементтеринен белуп кароо менен, саясий партиялардын абалын укуктук жөнгө салуу менен гана мүмкүн болуп отурат. Саясий партияларды укуктук кубулуш катары изилдөөнүн өзөгү алардын Конституциялык укуктук статусун изилдөөдө жатат.

Жыйынтыктап айтканда, саясий партияларды укуктук кубулуш катары изилдөө менен бирдикте алардын пайда болуу себептерин жана өнүгүү эволюциясын чет өлкөлүк практика менен байланыштырып төмөнкү тыянактарды айтсак болот:

Саясий партиялардын ишмердүүлүгүн укуктук жактан жөнгө салуунун негизги этаптары аныкталды:

1. 1917-жылдан баштап 1929-жылдын аралыгында Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасынын биринчи Конституциясы кабыл алынган этап;

2. Биринчи жолу саясий ишмердүүлүктү мыйзамдык жөнгө салуу 1917-жылдагы октябрь революциясынын кийин ишке ашырылган. Ага ылайык саясий партиялардын ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салуу 1918-жылы кабыл алынган Россия Социалисттик Федеративдуу Союздук Республикасынын Конституциясы негиз болду.

3. Саясий партиялардын ишмердүүлүгүн атайын мыйзам менен укуктук жөнгө салуу жана көп партиялуулук системаны орнотуу 1993-жылы кабыл алынган эгемендүү Кыргыз Республикасынын Конституциясынан кийин мүмкүн болду.

Адабияттар:

1. Конституция КиргССР от 30 апрель 1929 г. / ЦГА Кыргызской Республики: ф.21, оп.3, д.141, л.75-84.
2. Конституция КиргССР от 23 марта 1937 г. / ЦГА Кыргызской Республики: ф.22, оп.1, д.1, л.1.
3. Конституция КиргССР от 1978 года / Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР, 1978 г., N 8, ст.50.
4. Закон Республики Кыргызстан от 1 февраля 1991 года N 359-ХИ «Об общественных объединениях» // Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан 1991 год N 3, ст.111.
5. Закон Кыргызской Республики от 12 июня 1999 года N -50 «О политических партиях» // Нормативные акты Кыргызской Республики, октябрь 2007 года, N 424.
6. Словарь юридических латинских терминов и выражений. Москва, 1999г.;
7. О.И.Чистяков. Конституция РСФСР 1918 года. Москва, 1984г.;
8. Аристотель. Сочинения: В4-хтомах. Москва, 1975г.;
9. S.Eldersveld. Political Parties: A Behavioral Analysis. Chicago. 1964;

Рецензент: д.ю.н., и.о. профессор Молдоев Э.Э.